

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
8/1 (2024), 44-64.

**Kadıızâde el-Kerehrûdî'nin *Haşiye ala Risâleti İsbati'l-Vacib li'd-Devvânî*
Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme**

A Study on Kadıızâda al-Kerehrûdî's Hashiya ala Risâlati Isbati'l-Wajib li'd-
Dawwânî

Hatice Toksöz

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din
Bilimleri Bölümü

Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of
Philosophy and Religious Sciences, Isparta/Türkiye

E-posta: haticetoksoz@sdu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0459-3152

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 02 Mart/March 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Nisan/April 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/June 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz/Summer

DOI: 10.46595/jad.1446199

Cite as / Atıf: Toksöz, Hatice. "Kadıızâde el-Kerehrûdî'nin *Haşiye ala Risâleti İsbati'l-Vacib li'd-Devvânî* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme". *Journal of Analytic Divinity*, 8/1, 2024, 44-64.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hatice Toksöz)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Hatice Toksöz % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu çalışmada, henüz hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olan Kadızâde el-Kerehrûdî (ö. 988/1580) ve onun *Hâşiye 'alâ İsbâti'l-vâcib* adlı eseri üzerine bir inceleme yapılması amaçlanmıştır. 16. yüzyılda yaşamış olan Kadızâde el-Kerehrûdî, döneminde muhakkik derecesinde edebî, kelâmî, hikemî ve riyâzî ilimlerde mahir bir bilgin olarak bilinmektedir. İslam düşüncesinin önemli klasik metinlerine yazdığı hâşiyeleri ile meşhur olan Kadızâde, Celâleddin Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*'si üzerine Muhyiddin el-Karabâğî'nin (ö. 942/1535) yazdığı şerh de dikkate alarak *Hâşiye 'alâ İsbâti'l-vâcib* başlıklı bu hâşiyeyi yazmıştır. Çalışmada eserin yöntemi, kaynakları ve muhtevastaki meselelerin analizi suretiyle incelemesinin yapılması hedeflenmiştir. Kadızâde'nin hâşiyede genel olarak Devvânî ve Karabâğî'nin metinlerinde tartışılan meseleleri herhangi bir başlık koymaksızın tenkitçi ve açıklayıcı bir üslupla tahlil ettiği görülmektedir. Müellif hâşiyede genel olarak imkân delilinin farklı yöntemlerini ve tatbik burhanını inceler. O, imkân delilini mümkün varlığın kendi kendine yeterli olmadığı ve illete muhtaç olduğu, bu illetin zâtı gereği Zorunlu (Vâcib) Varlık olması gerektiği ilkesinden hareketle ele almaktadır. Kadızâde'nin hâşiyede zorunlu ve mümkün terimleriyle ilişkili illet-ma'lûl, tam illet, fâil illet, varlık (vücûd), mahiyet, devr ve teselsül gibi kavramlara ilişkin mukayeseli yorumlar yaptığı görülmektedir. Dolayısıyla yorum ve katkılarıyla Kadızâde'nin hâşiyesi isbât-ı vâcib literatüründe oldukça kıymetlidir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Kadızâde el-Kerehrûdî, İsbât-ı Vâcib, Vâcib

Abstract

In this study, it is aimed to make an analysis on Qadizâda al-Kerehrûdî (d. 988/1580) and his work titled *Hâshiya 'alâ İsbât al-wâjib*, which has not been studied yet. Qadizâda al-Kerehrûdî, who lived in the 16th century, is known as a scholar who was skilful in literary, theological, wisdom and rational sciences at the level of muhaqqiq in his period. Qadizâda, who is famous for his commentaries on important classical texts of Islamic thought, wrote this commentary titled *Hâshiya 'alâ İsbât al-wâjib* to the commentary written by Muhyid al-Dîn al-Qarabâghî (d. 942/1535) on Jalâl al-Dawwânî's (d. 908/1502) *Risâla fi İsbâti al-wâjib al-qadîma*. In this study, it is aimed to analyse the method, sources and controversial issues in the content of the work. In the commentary, Qadizâda generally analyses the issues discussed in al-Dawwânî and Qarabâghî's texts in a critical and explanatory style without any title. In the commentary, the author generally analyses the different methods of the proof of possibility and the demonstration of tatbîq. He analyses the proof of possibility based on the principle that the contingent being is not self-sufficient and in need of a cause, and that this cause must be the Necessary (Wâjib) Being by virtue of its essence. In the commentary, Qadizâda makes comparative comments on the concepts related to the terms necessary (wâjib) and contingent such as cause-ma'lûl, complete cause, efficient cause, existence (wujûd), quiddity, vicious cycle and tasalsul. Therefore, with his comments and contributions, Qadizâda's commentary is quite valuable in the isbât al-wâjib literature.

Keywords: Islamic Philosophy, Qadizâda al-Kerehrûdî, İsbât al-Wâjib, Vâjib

Giriş¹

İslam düşünce geleneğinin klasik döneminde farklı ilmî disiplinlerde pek çok tartışma konusunun ortaya çıktığı görülmektedir. Kelamcılar ve filozoflar tarafından tartışılan en önemli meselelerden biri de marifetullahtır. Konuya ilişkin tartışma, Tanrı'nın bilinmesi ve O'nun varlığına dair geliştirilen argümanlar olarak da ifade edilebilir. Esasen Tanrı'nın bilinmesi, insanın gücü ölçüsünce O'nun yetkinliğini (kemâl) anlatan zâtî ve sübûtî sıfatları ile birlikte varlığının kanıtlanmasıdır. Burada "insanın gücü nispeti" ifadesiyle kastedilen Tanrı'nın mahiyetinin anlaşılmasının/bilinmesinin insan için tam anlamıyla mümkün olmaması halidir. Zira İslâm düşünürlerinin birçoğu insan için tam manasıyla Tanrı'nın bilinmesini imkânsız görmüşlerdir. Mesela, İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî (ö. 478/1085) insanın sonlu ve sınırlı bir varlık olduğunu dile getirerek, sonlu bir varlığın sonsuzu tam anlamıyla bilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Cüveynî'ye göre insan aklî gücüyle kendi sınırları çerçevesinde ulaşabileceği en üst bilgi seviyesine ulaşabilir. Ancak metafizik âlem hakkındaki bu bilgi de bütünüyle kuşatıcı değildir.² Yine İbn Rüşd (ö. 595/1198) *Faslu'l-Makâl* adlı eserinde felsefeyi, var olanlar üzerinde inceleme yapmak suretiyle Yaratıcıyı bilmek şeklinde tarif etmektedir. Filozof, insanın var olanlar hakkındaki bilgisi oranında Yaratıcıyı bilmesinin mümkün olduğunu iddia etmektedir.³

Müteahhir dönemin önde gelen düşünürü Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502) de *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye* adlı eserinde Tanrı'nın yetkinliğine işaret eden zâtî ve sübûtî sıfatları ile varlığını tasdik etme manasına gelen marifetullah'a dair insanın gücü yettiği ölçüde bilgi sahibi olabileceğini söylemektedir.⁴ Tanrı'nın varlığının kanıtlanması meselesi ve marifetullah konusunda müstakil risaleler kaleme alan Devvânî'nin var olan her şeyin Tanrı'ya dayandığı hususunu vurguladığı görülmektedir. Nitekim gençlik yıllarında *Risâle fî İsbâti'l-Vâcibi'l-kadîme*⁵ adlı eserini yazan Devvânî, burada Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasına ilişkin kendisinden önce ortaya konulan burhan yöntemlerini mukayeseli ve eleştirel bir üslupla analiz etmektedir. Yine hayatının son yıllarında da *Risâletü İsbâti'l-Vâcibi'l-Cedîde*⁶ adlı eserini kaleme almış ve bu eserinde de marifetullah'ın imkânı meselesini tartışmıştır. Esasen her iki risalesi göz önüne alındığında Devvânî'nin İslam düşünce geleneğinde geliştirilen argümanlara dair önemli yorum ve katkı sağladığı görülmektedir. Müellifin her iki risalesi, zikredilen niteliği sebebiyle yazıldığı zamandan sonraki süreçte şerh ve haşiyelerle farklı yüzyıllarda güncelliğini korumuştur. Bu şerh ve

¹ Bu çalışma, TÜBİTAK 1001 Araştırma Projesi kapsamında tamamlamış (2019-2022) olduğumuz 218K264 no'lu projenin desteği ile üretilmiştir.

² İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, nşr. Abdülazîm ed-Dîb, (Devha: Câmîatu Katar 1399/1978), 142.

³ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl (Felsefe, Din ve Te'vil)*, nşr. ve çev. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 27.

⁴ Celâleddin Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, (İstanbul: Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1290), 18.

⁵ Celâleddin Devvânî, *Risâle fî İsbâti'l-Vâcibi'l-kadîme, Selâsu Resâil*, nşr. Muhammed Ekrem Ebû Gûş, (Amman: Dârü'n-Nuri'l-Mübin, 2013/1434).

⁶ Celâleddin Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-Vâcibi'l-cedîde, Seb'u Resâil*, nşr. Seyyid Ahmed Tevîserkânî, (Tahrân: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002), 117-170.

hâşiyelerden, bilhassa ilk risale üzerine yazılan şerhlerden biri Muhyiddin Muhammed Karabâğî'ye (ö. 942/1535) ait olan *Şerhu İsbâtî'l-vâcib li'd-Devvânî*⁷ adlı risaledir. Karabâğî'nin mezkûr şerhi, Devvânî'nin metni ve Mirzâcân Habibullah b. Abdullah eş-Şîrâzî ed-Dihlevî'nin (ö. 994/1586) *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti İsbâtî'l-vâcib li'l-Karabâğî*⁸ adlı hâşiyesi ile birlikte Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁹ Dolayısıyla Karabâğî'nin şerhi ve Mirzâcân hâşiyesinin Osmanlı bilim çevrelerinde kayda değer bir ilgiye mazhar iki metin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰ Bununla birlikte benzer ilgiyi gören bir diğer metin de Kadızâde el-Kerehrûdî'nin *Hâşiye İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme* adlı hâşiyesidir.

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılında yaşamış olan Kadızâde el-Kerehrûdî'nin ismi “eş-Şeyh Fâzıl Ahmed b. el-Kâdî Mahmûd”dur.¹¹ Ancak o “Kadızâde” ile meşhurdur ve “Kadızâde el-Kerehrûdî” olarak bilinmektedir. İran'da doğmuş olan Kadızâde'nin el-Kerehrûdî ismi, Hemedan ile İsfahan arasında yer alan Kerehrûd adlı köye nispetlidir. Kadızâde, döneminde muhakkik derecesinde edebî, kelâmî, hikemî ve riyâzî ilimlerde mahir müdekkik bir âlim olarak bilinmektedir.¹² O, *Tefsîru'l-Kadî, Şerhu't-Tecrîd, Şerhu'l-Hikmetü'l-Ayn* gibi eserlere ve muhakkik Devvânî'nin *Risâle fî İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme* eserine yazdığı hâşiyeleriyle meşhurdur.¹³ Kütüphane araştırmalarından hareketle Kadızâde'nin eserlerinden bazıları; *Hâşiye 'alâ İsbâtî'l-Vâcib*¹⁴, *Risâle fî Tarîhi Dînî*¹⁵ şeklinde zikredilebilir.

Kadızâde el-Kerehrûdî'nin hayatı ve ilmi kişiliği hakkında bibliyografik eserlerde nakledilen bilgiler, onunla ilgili biyografik bir metin yazma imkânı vermemektedir. Bu çalışmada, henüz hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olan Kadızâde el-Kerehrûdî'nin *Hâşiye 'alâ İsbâtî'l-vâcib* adlı eserinden hareketle hem müellifin görüşlerinin

⁷ Muhyiddin el-Karabâğî, *Şerhu İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1367), 25^a-53^b.

⁸ Mirzâcân Habibullah b. Abdullah ed-Dihlevî eş-Şîrâzî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti İsbâtî'l-vâcib li'l-Karabâğî*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Başlıklar, 2009, Yıl: 990/1582), 93^a-169^b.

⁹ Osmanlı medreselerinde Devvânî'nin metni, Karabâğî'nin şerhi ve Mirzâcân'ın hâşiyesinin ders kitabı olarak okutulması hususunu 18. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden Saçaklızâde Mehmed Efendî'nin (ö. 1145/1732) bu eserlere ilişkin eleştirileri ve Veliyüddin Cârullah Efendî'nin (ö. 1151/1738) kitap notlarıyla müdellel kılınmaktadır. Zira Saçaklızâde, kendi dönemindeki ilim talebelerinin Devvânî'nin metnini, şerh ve hâşiyesi ile birlikte okuyarak bu metinlere çok fazla zaman ayırmalarına olan şaşkınlığını dile getirmektedir. Bk. Saçaklızâde, *Tertîbü'l-ulûm*, çev. Zekeriyâ Pak-M. Akif Özdoğan, (Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2009), 184-185. Yine dönemin kitap koleksiyoncusu Cârullah Efendi de kitaplarına düştüğü notlarıyla isbât-ı vacip literatürü hakkında bilgi vermenin yanı sıra, söz konusu literatüre karşı ilim çevrelerinde ilgiyi de göz önüne serilmektedir. Cârullah Efendi'nin notlarıyla ilgili bk. Mustakim Arıcı, “Osmanlı'da Kelam ve Felsefe Müfredatları Üzerine Bir Modelleme: Cârullah Efendi Koleksiyonu Örneği”, *Osmanlı Kitap Kültürü*, ed. Berat Açıl, (İstanbul: İlem Yayınları, 2020), 361-412. Bununla birlikte 18. yüzyılın önde gelen düşünürlerinin telif ettikleri farklı eserlerindeki atıflar göz önüne alındığında Karabâğî şerhine ve Mirzâcân hâşiyesine gösterilen ilgi dikkat çekmektedir. Mesela, dönemin âlimlerinden Akkirmânî (ö. 1174/1760) *Mesâil-i Kelâmiyye* adlı eserinde isbât-ı vacib meselesini Mirzâcân'a referansla ele almaktadır. Bk. Mustafa Bilal Öztürk, *Akkirmânî'nin Mesâil-i Kelâmiyye Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: 2014, 71.

¹⁰ Kadızâde'nin hâşiye yazdığı Muhyiddin Karabâğî'nin şerhinin isbât-ı vacib literatürü içindeki önemi için bk. Hatice Toksöz, “Devvânî Şârihi Muhyiddin Muhammed el-Karabâğî'nin Şerhu İsbâtî'l-Vâcib Adlı Eserinin Serencamı”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 2022:33 (3), 843-864.

¹¹ Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Musevî Hansârî, *Ravzatü'l-Cennât fî Ahvâlî'l-ulemâ ve's-sâdat*, nşr. Esedullah İsmailiyyan, (Tahran; Kum: Mektebetü İsmailiyyan, 1390), 1/365; Said Nefîsî, *Târîh-i Nazm-i Nesr der İrân u der Zebân-ı Fârisî*, (Tahran: Kitabfurûş-i Furûgi, 1344), 1/388.

¹² Hansârî, *Ravzatü'l-Cennât*, 1/365.

¹³ Hansârî, *Ravzatü'l-Cennât*, 1/365; Said Nefîsî, *Târîh-i Nazm-i*, 1/388.

¹⁴ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâtî'l-vâcib*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Muradmolla, 1367, 90b-104a. Kadızâde'nin *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâtî'l-vâcib* adlı eserinin tespit edebildiğimiz nüshaları içinde en eski tarihli olan bu nüshadır. Bu nüsha, 1041 h./1631 yılında istinsah edilmiştir. Bu sebeple çalışmada bu nüsha esas alınmıştır.

¹⁵ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Risâle fî Tarîhi Dînî*, (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Elyazmaları Enstitüsü, no: 8201).

hem de isbât-ı vâcib literatüründe haşiyenin sahip olduğu değer in incelenmesi amaçlanmıştır. Belirlenen bu amaç doğrultusunda önce haşiyenin ismi, müellife aidiyeti ve nüshaları hakkında bilgi verilecektir. Ardında da hâşiye muhtevası, kaynakları, yöntemi ve içinde tartışılan meseleler çerçevesinde analiz edilecektir.

1. Eserin İsmi, Müellife Aidiyeti ve Nüshaları

Kadıızâde el-Kerehrûdî'nin *Haşiye 'ala Risaleti İsbati'l-vacib li'd-Devvânî* başlıklı bu risalesi, Devvânî'nin *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* eserinin şerhi olan Muhyiddin el-Karabâğî'nin *Şerhu'r-Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı risalesine ait bir haşiyedir.¹⁶ Farklı Yazma Eser Kütüphanelerinde haşiyenin isminin *Hâşiye 'alâ İsbâti'l-vâcib* şeklinde kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Zira Yazma Eser Kütüphanelerinde hâşiyenin de bulunduğu mecmua içinde risale hâşiye şeklinde geçmektedir. Mesela, bu çalışmada esas aldığımız Süleymaniye Kütüphanesi Muradmolla Koleksiyonu 1367 numarada kayıtlı nüshanın bulunduğu mecmuanın zahriyesinde ve risalenin başında "Hâşiyetü Kâdıızâde" ibaresi vardır. Yine Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa koleksiyonunda 1639 numarada kayıtlı nüshanın başında "Kadıızâde 'alâ İsbât Vâcib", sonunda da "Kadıızâde Şerhu İsbât-ı Vâcib sene 1088"¹⁷ ibaresi vardır. Benzer şekilde Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar koleksiyonu 1701 numara 245a-283b varakları arasında yer alan nüshanın zahriyesinde "Hâşiye mea metni İsbâti'l-Vâcib li-Mevlânâ Kadıızâde el-Kerehrûdî" ve başında da "Hâşiye 'alâ metni İsbâti'l-Vâcib li-Mevlânâ Kadıızâde el-Kerehrûdî"¹⁸ ibaresi bulunmaktadır. Ancak bu nüsha, kütüphane kataloglarında Ahmed b. Muhammed Emîn Kadıızâde el-İstanbulî ismiyle kayıtlıdır.

Kadıızâde'nin *Haşiye 'ala Risaleti İsbati'l-Vacib li'd-Devvânî* adlı bu telif metni, Yazma Eser Kütüphanelerinde çoğunlukla Devvânî'nin *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* eseri, Muhyiddin el-Karabâğî'nin *Şerhu İsbâti'l-vâcib* ve Karabâğî'nin metnine Mirzâcân eş-Şirâzî'nin yazdığı *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti İsbâti'l-vâcib li'l-Karabâğî* adlı hâşiyesi ile birlikte aynı mecmua içinde bulunmaktadır. Kadıızâde, Mirzâcân ile aynı dönemde yaşamış olmasına rağmen onun kadar bilinen bir âlim değildir. Her ne kadar Karabâğî'nin şerhi üzerine yazılmış bu iki hâşiyeden (Kadıızâde ve Mirzâcân hâşiyesi) Osmanlı bilim çevrelerinde meşhur olan Mirzâcân'ın hâşiyesi olsa da, Kadıızâde'nin metni de kayda değer bir ilgiye mazhardır. Zira Karabâğî'nin şerhi üzerine telif edilen altı hâşiyeden Mirzâcân'ın metnine 18. yüzyılda beş hâşiye yazılmıştır.¹⁹ Fakat Mirzâcân'nın metni üzerine yazılmış hemen hemen bütün hâşiyelerde sıklıkla Kadıızâde'nin hâşiyesi de referans gösterilmiştir. Örneğin, 18. yüzyıl bilginlerinden biri olan Muhammed b. Ahmed Tarsûsî (ö. 1145/1732)

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Tahran: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1967, 1/842.

¹⁷ Kadıızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1639), 24^b, 42^b.

¹⁸ Kadıızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 1701), 245^{ab}.

¹⁹ Bk. Toksöz, "Devvânî Şârihi Muhyiddin Muhammed el-Karabâğî'nin Şerhu İsbâti'l-Vâcib Adlı Eserinin Serencamı", 860-861.

Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib adlı eserinde sıklıkla Kadızâde el-Kerehrûdî'den iktibaslar yapılmaktadır.²⁰ Yine 18. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biri Molla Haydar b. eş-Şerîf Ahmed el-Harîrî el-Hüseyn-âbâdî'nin (ö. 1129/1717) Mirzâcân'ın hâşiyesine yazdığı hâşiye incelendiğinde sık sık "Kadızâde el-Kerehrûdî" lafzıyla Kadızâde'ye atıf yaptığını görmek mümkündür.²¹

Kadızâde'nin hâşiyesinde klasik mukaddime/ dibace kısmı bulunmamaktadır. Farklı Yazma Eser Kütüphanelerinde hâşiyenin tespit edebildiğimiz bütün nüshaları, doğrudan "Her mümkün varlığının bir illeti vardır" şeklindeki öncül ile başlamaktadır. Bununla birlikte bazı nüshaların ferağ kaydı vardır ve burada müellifin ismi geçmektedir. Mesela, Diyanet Yazma Eserler Kütüphanesinde 006123-II numarada 41^b-58^a varakları arasında kayıtlı nüshanın ferağ kaydında hâşiyenin Kadızâde'nin *Risâletü İsbâti'l-Vâcib* adlı hâşiyesi olduğu ve Sivas'ta Daru's-Şifâ'da 1094 yılında Ebu'l-Kasım b. Receb Fakih tarafından istinsah edildiği bilgisi yer almaktadır. Yine Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi BY00005623 numarada kayıtlı nüshanın ferağ kaydında da "li-Kadızâde" ibaresi vardır. Bununla birlikte, Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserinde Muhyiddîn el-Karabâğî'nin şerhi üzerine Kadızâde'nin hâşiye yazdığı bilgisi²² ve Hansârî'nin²³ Kadızâde'nin hayatı ve eserleri hakkında verdiği bilgilerden hareketle hâşiyenin Kadızâde el-Kerehrûdî'ye ait olduğu söylenmelidir. Ayrıca 18. yüzyılda Mirzâcân'ın hâşiyesi üzerine yazılmış hâşiyelerde sık sık Kadızâde el-Kerehrûdî'nin ismi zikredilerek metninden iktibaslar yapılması da hâşiyenin Kadızâde'ye aidiyetini müdellel kılmaktadır.

Kadızâde'nin *Hâşiye 'alâ İsbâti'l-vâcib* başlıklı bu hâşiyesinin Türkiye'de bulunan Yazma Eser Kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunmaktadır. Ayrıca İran'daki kütüphanelerde de bazı nüshaları tespit edilmiştir. Tespit edebildiğimiz ve inceleme imkânı bulduğumuz nüshaları şu şekilde zikredebiliriz: Süleymaniye Kütüphanesi, Muradmolla Koleksiyonu (1367); Ayasofya Koleksiyonu (4834); Yazma Bağışlar Koleksiyonu (1701); Laleli Koleksiyonu (2429); Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu (V2125); Nafiz Paşa Koleksiyonu (791); Manisa İl Halk Kütüphanesi (966, 6869); Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi (BY00005623); Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eser Kütüphanesi (5517-II); İran Kütüphane-i Meclis-i Şurâ-yı Millî (78742).

2. Eserin Muhtevası

Devvânî, *Risâle fî İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinde Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasına ilişkin burhan yöntemlerini "maksad" başlıklı iki bölümde tahlil etmektedir. Nitekim eserin giriş kısmında Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasına dair

²⁰ Hatice Toksöz, "Celâleddin ed-Devvânî'nin XVIII. Yüzyıldaki İzdüşümü: Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî'nin *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib* Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (Haziran 2022/1), 19.

²¹ Bk. Molla Haydar b. Ahmed el-Kürdî el-Hüseynabâdî, *Hâşiyetü'l-Hâşiye 'alâ Şerhi Risâle fî İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi, 461), 53^b.

²² Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/842.

²³ Hansârî, *Ravzatü'l-Cennât*, 1/365.

kendinden önce vaz edilmiş burhan yöntemlerinden önemli gördüklerini yazmayı amaçladığını ifade eden Devvânî'nin bu risalesi üzerine yazılan pek çok şerh ve hâşiyede de marifetullah'ın imkânını sağlayan burhan yöntemleri mukayeseli ve tenkitçi bir üslupla tartışılmaktadır. Dolayısıyla şerh ve hâşiyeye müellifleri hem Devvânî'nin metninin klasik bir eser niteliği kazanmasını hem de özgün yorum ve katkılarıyla risalenin güncelliğini korumasına imkân sağlamışlardır. Kadızâde de *Hâşiyeye 'alâ İsbâti'l-Vâcib* adlı hâşiyeye ile hem isbât-ı vacip literatürüne katkı sağlamakta hem de Devvânî'nin risalesinde tartıştığı burhan yöntemlerine ve terminolojik gelişimine yorumlarıyla değer katmaktadır. Kadızâde'nin hâşiyesinde isbât-ı vacip tartışmalarına ne gibi katkılar sağladığının risalenin yöntemi, kaynakları ve tartışma konularının analizi suretiyle belirlenmesi mümkündür.

2.1. Hâşiyenin Yöntemi ve Kaynakları

Kadızâde'nin hâşiyesinde döneminde yaygın kullanılan bir yöntemi kullandığı görülmektedir. Nitekim Kadızâde'nin yaşadığı yüzyıllarda şerh ve hâşiyeye yazma geleneği yaygındır ve bu metinlerde de çoğunlukla "metni açma ve açıklamaya, tamamlamaya, ikmal etmeye, irtibatlarını genişletip yeniden kurmaya, derinleştirmeye, tenkit, tahkik ve tashih etmeye, teferruatlandırmaya ... doğru seyreden çalışmalar"²⁴ gibi bir yöntem takip edilmiştir. Bu bağlamda Kadızâde'nin metninde yer verdiği referansları dikkate alındığında metni açma ve açıklama, meseleyi derinleştirme gibi bir yöntem kullandığını söylemek mümkündür. Nitekim Kadızâde, bazen Devvânî ve Karabâğî'nin cümlelerini mukayeseli olarak tenkitçi bir üslupla yorumlarken bazen de doğrudan metni açmaya yönelik açıklama yapmakla yetinmektedir.

Müellif, hâşiyede çoğunlukla "kavlühü" lafzıyla önce Devvânî'nin cümlesini ardından "kîle" lafzıyla da Muhyiddîn Karabâğî'nin şerhinde geçen cümleyi nakletmekte ve daha sonra da "ekülü" lafzıyla kendi açıklamasını yapmaktadır. Kadızâde, bazen "kavlühü" lafzıyla Muhyiddîn Karabâğî'nin metnindeki alıntı yaptığı cümleyi nakledip, ardından doğrudan veya "ekülü" lafzıyla kendi açıklamalarına yer verirken; bazen de Karabâğî'den alıntı yapmaksızın Devvânî'nin cümlesini naklederek kendi yorumunu yapmaktadır.

Müellif, hâşiyede "el-hükemâ" lafzıyla filozoflara, "Musannif" lafzıyla Devvânî'ye, "Muhakemât sahibi der ki..." lafzıyla Kutbüddin Râzî'ye (ö. 766/1365), Sühreverdi (ö. 587/1191) ve *Kitâbü't-Telvihât*'ına, "es-Seyyid es-Sened Kaddese Sırrihü" lafzıyla Seyyid Şerif Cürcânî'ye (ö. 816/1413), "el-muhakkık mine'l-mütekellimîn ke'l-hakîm Nasîrüddin Muhammed et-Tûsî Kaddese Sırrihü" ibaresiyle Nasîrüddin et-Tûsî'ye (ö. 672/1274), "el-İmâm er-Râzî" lafzıyla Fahreddin er-Râzî'ye ve onun *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye* adlı eserine atıf yapmaktadır.

²⁴ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 21.

2.2. Hâşiyede Tartışılan Meseleler

Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ İsbâti'l-Vâcib* başlıklı bu hâşiyede genel olarak Devvânî ve Karabâğî'nin metinlerinde tartışılan meseleler ve tercih edilen terminoloji ile ilgili bazen tenkitçi bir üslupla mukayeseli bazen de açıklayıcı bir tarzda yorum yaparak kayda değer katkılar sağlamaktadır. Devvânî'nin *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserini iki kısma ayırıp, ilk bölümde "İlk olarak Vâcib'in ispatına doğrudan delalet eder, sonra da bu delaletten hareketle devr ve teselsülün butlanına geçer." şeklinde tarif ettiği ve anlaşılmasının daha kolay olduğunu söylediği imkân delilinin dört yöntemini; ikinci bölümünde de devr ve teselsülün iptalini ortaya koyan burhanları incelediği bilinmektedir.

Kadızâde'nin hâşiyedeki kavram tercihlerinin genel olarak Devvânî ve Karabâğî'nin tercihlerinin etkisinde belirlediği göze çarpmaktadır. Genel olarak muhaşşî, risalede vâcib, mümkün ve bu iki kavramla ilişkili vücûd, adem, mahiyet, mecmu', illet-malûl, tam illet, fâil illet, müstakil fâil illet, devr ve teselsül gibi kavramların analizine yer vermektedir. Ayrıca hâşiye, Devvânî'nin genel olarak takririni verdiği imkân delilinin dört yöntemi ve devr ve teselsülün iptalini ortaya koyan burhan çeşitlerini kapsamaktadır. Ancak muhaşşî Kadızâde, hâşiyede herhangi bir başlık koymadan²⁵ doğrudan Devvânî ve Karabâğî'nin eserlerinde tartıştıkları konulardan önemli gördüğü problemlere ilişkin onların cümlelerini birbiri ardınca naklederek meselelerin tahlilini yapmaktadır. Bu bağlamda Kadızâde'nin hâşiyede analizini yapmak suretiyle odaklandığı ve tartıştığı meseleleri ana hatlarıyla maddeler halinde ele alacağız.

(i) Kadızâde hâşiyesine Devvânî'nin risalesinde geçen "Her mümkün varlığın bir illeti vardır"²⁶ öncülü (mukaddime) ile başlamaktadır. Esasen Kadızâde'nin yer verdiği bu öncül Devvânî'nin incelediği imkân deliline ilişkin vazettiği birinci yöntemdir. Devvânî'nin takrir ettiği delil şöyledir:

"Mümkün varlığın var olduğunda şüphe yoktur. Mürekkep (birleşik) varlıklar bu kabildendir. O halde eğer bu varlıklar, doğrudan veya bir vasıta ile vâcib varlığa dayanırsa, o zaman burada delillendirilmesi kastedilen husus (Vâcib'in varlığı) ispatlanmış olur. Veya [başka bir ispat tarzıyla] herhangi bir varlığın var olduğu şüphe kabul etmez bir şekilde gerçektir. Söz konusu varlık eğer Vâcib veya Vâcib'e dayanan bir mümkün ise ispatı amaçlanan şey, bu durumda ispatlanmış olur. Aksi takdirde eğer varlık mertebelerinin herhangi birinde istinat silsilesinde bir geriye dönüş olursa, bu devre sebep olur. Eğer istinat silsilesinde bir geriye dönüş olmazsa, bu da illetlerin sonsuz bir şekilde teselsülüne neden olur. Çünkü her mümkünün bir illeti vardır."²⁷

²⁵ Kadızâde'nin hâşiyesinin nüshaları içinde Şehid Ali Paşa koleksiyonu 1639 nramada kayıtlı nüshanın derkenar notlarında Devvânî'nin risalesinde yaptığı başlıklar yer almaktadır. Bk. Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1639), 24^b-42^b.

²⁶ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 64.

²⁷ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 64-65.

Kadızzâde'nin üzerine hâşiye yazdığı Muhyiddîn Karabâğî şerhinde, Devvânî'nin takrir ettiği bu delilin Sühreverdî'ye ait olduğunu iddia eder.²⁸ Devvânî'nin öğrencisi Hoca Cemâleddîn Mahmûd eş-Şîrâzî (ö. 962/1554) ise Karabâğî'yi eleştirerek bu delilin ilk defa *Mevâkıf* yazarı Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından ikame edildiğini, hocası Devvânî'nin de yeniden formüle ettiğini belirtmektedir.²⁹ Kadızzâde ise doğrudan delilin takririnde geçen "Her mümkün varlığın bir illeti vardır" şeklindeki öncülü analiz eder. Bu çerçevede Kadızzâde, Karabâğî'nin "Zikredilen öncül ancak mümkün varlığın olmasının mümkün olmaması kesinleştiğinde, mümkünün varlığının olmasıyla bilâ şart onun o olması bakımından diğer bir mahiyeti gerektirmesi durumunda tamamlanır."³⁰ şeklindeki görüşünün problemliliğini dile getirir. Zira Kadızzâde'ye göre mahiyetin gereklerinin, varlık şartı olmaksızın onun o olması bakımından mahiyetin zâtını iktiza ettiğine vehmedilir, fakat bu geçersizdir. Çünkü mahiyetin varlığının manası, şey için gerekli olmasıdır. Ancak bu şey, şeyin kendisiyle nitelenmesinde varlığın özelliklerine dâhil olmayandır. Bu noktada tartışmayı varlık-mahiyet ilişkisi meselesine taşıyan Kadızzâde, ma'lûl olan mümkün varlığın varlığından başka bir de mahiyeti olduğuna ve bütün mümkün varlıkların sebebi olan Zorunlu Varlık'ın ise mahiyetinin olamayacağına işaret etmektedir.³¹ Nitekim Kadızzâde, Kutbüddin Râzî'nin *el-Muhâkemât* adlı eserine referansla ma'lûlün ya varlık (vücûd) için ya da mahiyet için olmak üzere iki şekilde olduğunu dile getirmektedir. O, varlığın varlık olarak dış dünyada var olabilmek için mutlaka illete muhtaç olduğunu belirtmektedir. Mahiyetin ma'lûl olmasının ise mahiyet ancak akılda gerçekleşmesi halinde olabileceğini ifade etmektedir.³²

Kadızzâde, Devvânî'nin takrir ettiği imkân delilinin birinci yöntem ile ilgili kısır döngü (devr) ve zincirlemenin (teselsül) iptaline dayanmayan bir delil olduğunu belirtmektedir. Birinci delili toplam (mecmu') kavramına müracaat ederek açıklayan Kadızzâde, Devvânî'nin "Bütün parçaları mevcut olan, zorunlu olarak mevcuttur."³³ önermesini zikreder. Şârih Muhyiddin el-Karabâğî, Devvânî'nin mezkûr önermesinin şartlı önerme olduğunu dile getirmektedir. Şöyle ki, şartlı önermenin gerçekleşmesinde olumlu (îkâ') veya olumsuz (intizâ') yapma nispeti gerekli olduğu gibi, bu önermede de var olanın mevcut olması bütün parçalarının mevcut olması şartına bağlanmıştır. Önermenin dört unsurunun hepsi gerçekleştiğinde olumlu (îkâ') veya olumsuz (intizâ') yapma nispeti ile birlikte şartlı önerme gerçekleşmiş olacaktır. Ancak hüküm gerçekleşmezse toplamın bütün

²⁸ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 26^a.

²⁹ Hoca Cemâleddîn Mahmud eş-Şîrâzî, *Hâşiye alâ İsbâti'l-vâcib*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yozgat, 561), 113^b.

³⁰ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 26^b.

³¹ Kadızzâde İslam metafizik düşüncesinin en önemli meselelerinden biri olan varlık-mahiyet ilişkisi problemine dair detaylı bilgi vermeksizin mümkün varlık çerçevesinde konuya dikkat çekmekle iktifa etmektedir. Ancak Kadızzâde'nin meselenin temel ilkelerini de zikrettiği belirtilmelidir. Nitekim hâşiyenin farklı yerlerinde Zorunlu Varlık'ın mahiyetinin zâtı olduğu ve mümkün varlıklarda da imkânın onların mahiyetlerinin bir gereği olduğu hususunu dile getirdiği görülmektedir.

³² Kadızzâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 91^b; krş. Kutbüddin Râzî, *el-İlâhiyyât mine'l-Muhâkemât beyne Şerhi'l-İşârât*, nşr. Muhammed Mecid Hadizâde, (Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002/1381), 93.

³³ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadime*, 65.

parçalarıyla birlikte var olduğu şeklindeki önerme de gerçekleşmez.³⁴ Kadızâde ise Karabâğî'nin şerhinde dört bilineni (el-ma'lûmâtü'l-erbea) zikrettiğini belirtmekte ve önermenin parçasının olumlu veya olumsuz yapma nispeti şartıyla gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesinin bir tarzda önermenin parçasının gerçekleşmesi manasında olduğunu ya da gerçekleşmemesinin başka bir tarzda her iki parçanın da varlığı için olumlu veya olumsuz yapma nispeti manasında olmadığını dile getirmektedir. Hatta Kadızâde'ye göre bir şeyin parçasının bilinmeyen olması gerekir ki, önermenin parçasının gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi bu tarzda olsun.³⁵ Bu noktada şârih Karabâğî ve muhaşşi Kadızâde'nin önermenin unsurları hususunda müteahhir dönem düşünürlerinin genel kabulünü benimsedikleri görülmektedir. Nitekim müteahhir dönem düşünürleri önermenin unsurlarını dört olarak kabul etmektedirler. Önermenin bu dört unsuru ise (i) üzerine hükmedilenin kendisi; (ii) kendisiyle hükmedilen; (iii) nispet ve (iv) hüküm şeklinde zikredilmektedir.³⁶

Kadızâde, Devvânî'nin "Mümkün varlığın var olduğunda şüphe yoktur. Nitekim mürekkep (bileşik) varlıklar bu kabildendir." şeklindeki önermesini yine Karabâğî'nin şerhinde ortaya koyduğu görüşler çerçevesinde izah etmektedir. Muhaşşi Kadızâde, önermenin bir başka şekilde "Her mürekkep (bileşik) varlığın imkân sahibi olduğunda şüphe yoktur."³⁷ olarak söylenebileceğini dile getirir. Bu çerçevede Kadızâde, "mürekkep varlığın mümkün olduğunda şüphe yoktur" önermesiyle ilgili "bazı bilginler" lafzıyla referans gösterdiği düşünürlerin "Mevcut mümkünlerin hepsinin imkân ile hükmedilmesi her mürekkep (bileşik) varlığın imkân ile hükmedilmesine dayanmaz." şeklindeki önermesini örnek olarak zikreder. Nitekim şârih Karabâğî, bazı bilginler tarafından dile getirilen bu önermede geçen imkân kavramının mümkün ve mürekkep ile sınırlandırılmasının gerekmediğini, aksine sınırlamanın "muhtaç olma" (müftekir) ile yapılması gerektiğini belirtir. Karabâğî bu hususa da iki şekilde cevap verilebileceğini ifade eder. Birincisi, mutlak olarak başkasına muhtaçlık durumunda mürekkep var olan (mevcûd) ile yok (ma'dûm) arasında bir farkın olmadığı hususudur. Çünkü imkân haline sahip olan şey, ister varlık durumunda olsun isterse yok (ma'dûm) olsun, her iki durumda da zatı bakımından kendi kendine yeterli değildir ve başkasına muhtaçlıkları söz konusudur. Ona göre bu durum, zâtî imkânın niteliğidir. Kadızâde, birinci şıkkı, mürekkep olan varlıkların ister mevcut olsun ister ma'dûm olsun mümkün olduğunu söyleyerek açıklar. İkicisi ise mutlak olarak her bir varlığın var veya yok (ademî) olarak parçalarına muhtaç olması halidir. Karabâğî, bir imkânsızın başka bir imkânsızı gerektirdiği iddiasının yanlış olduğunu, bu durumda mutlak olarak terkinin zâtî imkânı gerektirdiğinin ve zâtî

³⁴ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 27^a.

³⁵ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 91^a.

³⁶ Önermenin unsurlar hakkında detaylı bilgi için bk. Eşref Altaş, "XVIII. Yüzyıl Eczâtü'l-Kaziyye Risaleleri ve Darendeli Mehmed Efendî'nin Risâle Fî't-Tefrika Beyne Mezhebi'l-Müteahhirîn ve'l-Kudemâ Fî'l-Kaziyye ve't-Tasdik İsimli Eseri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, 38 (1), 25-46.

³⁷ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 92^a.

imkânsızlığı da nefyettiğinin söylenmesi gerektiğini dile getirir. Çünkü zâtî imkân, zâtî zorunluluk gibi zâtî imkânsızlığı da nefyeder. Dolayısıyla her bir mürekkep, iki zıt ve iki çelişikten oluşursa, başkası sebebiyle imkânsız olsa bile, bizzat mümkündür. Bu noktada Karabâğî, zâtî zorunlu olan Zorunlu Varlık'ın basit olmasını O'nun zorunluluğunun bir gereği olduğu düşüncesini zikreder.³⁸

Görüldüğü üzere Kadızâde, imkân niteliğine sahip mürekkep varlıkların mümkün olduğunu, zâtî zorunluluğa sahip olan Zorunlu Varlık'ın da basit zorunlu niteliğinin olduğunu belirtmektedir. Ona göre imkân niteliğine sahip varlıkların en temel özelliğinin kendi kendine yeterli olmayıp başkasına muhtaçlığının söz konusu olmasıdır. Dolayısıyla Kadızâde, başkasına muhtaç olan varlığın da mutlak olarak mümkün varlık olduğunu dile getirmektedir. Devvânî'nin takrir ettiği birinci delil ile ilgili açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, Kadızâde de tevarüs ettiği ilmî geleneği göz önünde bulundurarak, İbn Sînâ terminolojisini kullanmaktadır. Nitekim İbn Sînâ gibi, Kadızâde, varlığı zorunlu (vâcib), mümkün ve imkânsız (mümteni) şeklinde üç kısma ayırmaktadır. Kadızâde, Zorunlu Varlık'ı kendi kendine yeten ve zâtî zorunluluğu basit olmayı gerektiren şekilde tarif etmektedir. Burada Zorunlu Varlık'ın basit olması ile kastedilen ise O'nun insan ve diğer varlıklar gibi bileşik olmaması halidir. Muhaşşî, mümkün varlığı da zâtî imkân niteliğine sahip, kendi kendine yeten olmayıp, başkasına muhtaç olan olarak tarif eder. Kadızâde'nin imkânsız da yine zâtî imkân ile açıkladığı görülmektedir.³⁹ Bu noktada Kadızâde'nin Muhyiddîn el-Karabâğî gibi, mümkün varlığa dair tarifinde İshrâkî felsefe geleneğinin terimi olan "fakr" kavramını kullanması dikkat çekmektedir.

Karabâğî, Devvânî'nin imkân deliline ilişkin zikrettiği birinci yöntemde vazettiği delilin hudûs illetinin beka' illeti olduğu tezine dayandığını ifade etmektedir. Karabâğî'ye göre bütün mümkün varlıklar bütün olarak (müctemi') mevcuttur. Fakat Kadızâde'ye göre bu burhan toplanmış mümkünlerin varlığına dayanmaz. Aksine bu burhan için asıl olarak varlık (vücûd) yeterlidir.⁴⁰

(ii) Haşiyede imkân delili ile ilişkili incelenen tartışmalardan biri de nedensellik konusudur. Burada Kadızâde'nin üzerinde durduğu kavram, toplamdır (mecmu'). Muhaşşî, "toplam" terimini illet kavramı ve illet-ma'lûl ilişkisi çerçevesinde inceler. Kadızâde, önce Devvânî'nin "Her mevcut mümkünün bir illeti vardır." öncülünün bir devamı olarak "Bu illet, ya mümkünler toplamının (mecmu') kendisidir ya onun bir parçasıdır ya da bu toplamın dışında başka bir şeydir."⁴¹ önermesini zikreder. Devvânî, önermede geçen birinci şıkkın illetin ma'lûlünü incelemesinin zorunluluğu sebebiyle batıl olduğunu ifade eder. Zira bir şeyin kendisini incelemesi imkânsızdır. İkinci şıkkın da batıl

³⁸ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 27^{ab}; Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 92^{ab}.

³⁹ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 92^b.

⁴⁰ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 92^b-93^a.

⁴¹ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 66.

olduğunu dile getiren Devvânî, toplamın illetinin aynı zamanda toplamın parçalarının da illeti olması gerektiğini söyler. Çünkü ona göre her mümkün varlığın bir illete muhtaç olduğu bilinmekte ve toplamın illeti onun parçalarının da illeti olmaması durumunda toplamın bazı parçalarının illetinin başka bir şey olması gerekmektedir. Bu ise toplamın illeti olarak farz edilenin toplamın değil, bazı parçalarının illeti olması durumunu ortaya çıkarır. Esasen toplamın illetinin onun her parçasının da illeti olması gerekir. Ancak bu ihtimal de her parçanın kendisinin kendi illeti olmasını veya illetlerin illeti olması gibi bir sonucu doğurur. Dolayısıyla Devvânî'ye göre toplamın ve onun bütün parçalarının illeti, onların dışında bir mevcuttur. Muhyiddin el-Karabâğî ise zikredilen önermede geçen mümkün kavramına dikkat çeker. Ona göre burada kastedilen mutlak mümkün değil, mevcut mümkünlerdir. Zira toplamı oluşturan varlık silsilesi mevcut ise onların bir illete muhtaç olup olmadığından söz edilebilir. Bu noktada Karabâğî, bir toplamı oluşturan varlık silsilesinde yer alan bütün varlıkların imkân niteliğine sahip olduğunu ve hem tek tek hem de bütün olarak kendilerinin dışında bir illete muhtaç olduklarını vurgulamaktadır. Başka bir ifadeyle Karabâğî, toplamın imkânı ve varlığının onu meydana getiren tek tek varlıkların imkânı ve varlıklarının aynı olduğunu dile getirmektedir. Mesela, Zeyd ve Amr iki farklı insandır, ancak onların imkân niteliği ve varlıkları aynıdır.⁴² Kadızâde'ye göre ise toplamda yer alan varlık silsilesinin bir illete muhtaçlığı ister bu illet parçaların illeti olsun veya başka bir illet olsun amacın gerçekleşmesinde yeterlidir. Başka bir ifadeyle silsile ve silsilede yer alan her bir varlığın bir illete muhtaç olduğu açıktır. Çünkü Kadızâde'ye göre musannif Devvânî'nin ibaresindeki "toplam için bir illetin var olduğu" düşüncesi, illetin bir şey için bir illet ve başkası için de başka bir illet var olduğu şeklinde bir anlama hamledilemez. Dolayısıyla Kadızâde de Devvânî ve Karabâğî gibi, söz konusu illetin varlık silsilesinin dışında olması gerektiği düşüncesindedir. Böylece hem bütün mümkün varlıkların dışında bir zâtı gereği Vâcib Varlık'ın varlığı hem de zâtı gereği Vâcib Varlık'ın varlığı kanıtlanmış olacaktır. Esasen imkân delilinde de temel amaç zâtı gereği Vâcib'in varlığının ispatlanmasıdır. Ayrıca burada mümkün varlığın zâtı gereği imkân niteliğine sahip olduğu ve bu mümkün varlığın da doğrudan veya dolaylı olarak zâtı gereği Zorunlu (Vâcib) olan varlığa dayandığı belirtilmektedir.⁴³

(iii) Hâşiyede imkân delili ile ilişkili tartışılan konulardan biri de tam illet ve fâil illet ile ilgili meselelerdir. Tam illet, "şeyin mahiyeti ve varlığı veya sadece varlığı bakımından muhtaç olduğu şeylerin hepsi"⁴⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Tanımda geçen "hepsi (el-cem'ı)" lafzı her ne kadar tam illette bileşim olduğunu hissettirse de bu zorunlu değildir. Ancak lafız, bazen sadece fâil illet, bazen maddî, sūrî, fâil ve gaye olmak üzere dört illetin toplamı, bazen de dört illetten üçü anlamına gelmektedir.⁴⁵ Tam illet ve fâil ile ilgili

⁴² Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 28^{ab}.

⁴³ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 93^a; krş. Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 30^a.

⁴⁴ Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. ve çev. Ömer Türker, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/842.

⁴⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/842.

tartışmaları Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ine referansla analiz eden Devvânî de tam illeti toplamın illeti olup olmaması ve toplamın illeti olması durumunda ma'lûlünü önceleyip öncelememesi açısından tartışmaktadır. Devvânî'ye göre illet ile tam illet kastedilirse onun ma'lûlünü öncelemesi mümkündür. Zira mürekkep varlıklar maddî ve sûrî illet sebebiyle var olmuştur. Bu iki illet tam illetten bir parça olması sebebiyle tam illet kendisini önceler. Bununla birlikte mürekkep varlıklar, tam illetin toplamı olan maddî, sûrî, fâil ve gaye illetin hepsi ile birlikte var olduğu için tam illet bileşik ma'lûlü öncelemiş olmaktadır. Burada Devvânî'nin toplam ile kastettiği zorunlu (vâcib) ve mümkün varlıklardan oluşan mevcutlardır ve onlar parçalardan meydana gelmesi sebebiyle de mümkündür. Yine bu toplamın illeti de tam illettir.⁴⁶ Şârih Karabâğî, Devvânî'nin zorunlu (vâcib) ve mümkün varlıklardan meydana geldiğini iddia ettiği toplamdaki zorunlu (vâcib) ile filozofların metafizik ontolojik sisteminde yer alan İlk Akıl'ı (el-Aklü'l-Evvel) kastettiğini belirtmektedir. Ancak o, hem parçalarına hem de tam illete muhtaç olması sebebiyle mümkün varlıktır. Buna karşılık zâtî gereği Zorunlu (Vâcib) olan tam illet ise asla bir illete muhtaç değildir.⁴⁷ Kadızâde ise Devvânî ve Karabâğî'nin görüşlerini açıklamakla birlikte, Zorunlu'nun (Vâcib) hem varlık silsilesine dâhil olması hem de bu farz edilen silsilede tam illet olması hususunu eleştirir. Zira ona göre mürekkep toplam için yalnızca Zorunlu'nun (Vâcib) tam illet olması gerekir. Çünkü tam illet, ma'lûlün varlığı için yeterlidir.⁴⁸

Kadızâde'nin illet ile ilgili üzerinde durduğu bir diğer konu da fâil illettir. Devvânî'ye göre illet ile fâil illet kastedilirse onun toplamın bir parçası olma ihtimali gündeme gelir. Çünkü Devvânî, fâil illetin toplamı meydana getiren parçaların da illeti olmasının zorunlu olmadığı düşüncesindedir. İletinin toplamın bütün parçalarının illeti olması ancak illet, tam illet olduğu zaman zorunludur. Fakat toplamda fail illetin varlığı durumu söz konusu olursa bu illet, mutlak manada fâil değil, müstakil fâil illettir. Bu noktada Devvânî, müstakil fâil illeti ma'lûlün kendisine veya kendisinden sudur eden şeye dayanan olarak tarif etmektedir.⁴⁹ Karabâğî, illet ile kastedilenin tam illete ve fâil illete hasredilememesi durumunu eleştirir. Zira ona göre burada birçok ihtimal söz konusudur. Ancak en yakın iki ihtimal toplamın illetinin tam illet veya fâil illet olması durumudur. Ancak ona göre toplamdaki bütün parçaların tesir yoluyla fâil illete dayandırılması tartışmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü Karabâğî, toplama ve toplamda mevcut bütün varlıklara tesir eden tek bir fâil olduğu düşüncesindedir ki, bu fâil illet de yalnızca zâtî gereği Vâcib olan varlıktır.⁵⁰ Kadızâde ise Devvânî'yi destekler mahiyette toplamın bazı parçalarının illetinin toplama dâhil olan illetin dışında başka bir illetin olabileceği hususunu gündeme taşır. Bununla birlikte o, ma'lûlün müstakil fâile dayanması ile kastedilenin "müstakil fâil, ma'lûlün

⁴⁶ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 69-70.

⁴⁷ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 31^a.

⁴⁸ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 94^a, 95^a.

⁴⁹ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 70-71; krş. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/18-19.

⁵⁰ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 31^{ab}.

kendisine veya kendisinden sudur edene dayanandır” şeklindeki düşünce olduğunu dile getirir. Bu çerçevede Kadızâde'nin fâil illet ile ilgili onun bütün mümkün varlıkların illeti olmasının zorunluğunu vurgulamakla iktifa ettiği görülmektedir.⁵¹

(iv) Kadızâde'nin hâşiyede yer verdiği meselelerden biri de kadîm varlığın kendisi için illet olup olmadığı hususudur. Esasen Devvânî, müteahhir dönem düşünürlerinin Sâni'nin varlığının imkân ile ispatı hususunda hemfikir olduklarını ifade etmektedir. Devvânî'ye göre mümkün varlık, zâtına göre varlığı ve yokluğu zorunlu olmayandır. Mümkün varlığın kendisine tam illet olması halinde o zâtına göre vâcib olur. Çünkü zâta göre tam illet, ma'lûlünü gerektirir. Şayet hâdis varlıkların oluşturduğu silsilenin kendisi tam illet olan kadîm mümkün kadar devam etmesi durumu olursa, bu takdirde hâdis mümkün silsile ile Sâni'nin ispatı tamamlanmaz. Zira mümkün varlık silsilesinin kadîm-vâcib varlıkta son bulması gerekir.⁵² Kadızâde, hâdis varlıkların oluşturduğu varlık silsilesinin vâcib varlığa dayanmasının imkânını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Kadızâde, bütün varlıkların doğrudan veya dolaylı olarak kendisine dayandığı Vâcib Varlık'ı kelam bilginlerinin Fâil-i Muhtâr şeklinde isimlendirdiklerini, burada onların Fâil-i Muhtâr ile herhangi bir vasıta olmaksızın hâdis varlıkların kendisine dayandığı varlığı kastettiklerini belirtmektedir. Kadızâde, filozofların ise Vâcib ile zikredilen hâdis varlıklar arasında, herhangi bir fark olmaksızın kadîm varlığa dayanan sonsuz varlıkların mevcut olduğu düşüncesini kabul ettiklerini zikreder. Burada Kadızâde, İbn Sînâ gibi, Vâcib Varlık'ı zâtına göre varlığı zorunlu olan şekilde tarif etmektedir.⁵³ Bu ise Kadızâde'nin tevarüs ettiği ilmi geleneğe olan ilgisinin bir kanıtı niteliğindedir.

(v) Kadızâde, hâşiyede Devvânî'nin eserinde tkrir ettiği diğer imkân delillerini de analiz eder. Esasen Devvânî, *Risâle fî İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*'de imkân delilinin önemli gördüğü dört yöntemini incelemektedir. Birinci yöntemi, yukarıda da incelendiği üzere, vâcib-mümkün, illet-malûl, tam illet, fâil illet gibi kavramlar çerçevesinde oldukça geniş bir şekilde tartışmaktadır. Ancak Devvânî, diğer üç yöntem ana hatlarıyla değinmektedir. Benzer şekilde şârih Karabâği ve muhaşşî Kadızâde de imkân delilinin bu üç yöntemini kısaca ele alırlar. Devvânî'nin birinci yöntemine yakın olduğunu söyleyerek tkrir ettiği ikinci yöntem, daha önce İcî'nin “Bu, bizim bulmaya muvaffak olduğumuz delildir.” iddiasıyla ikame ettiği ve detaylarını Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta yer verdiği ispat yöntemidir. Devvânî'de ikinci yöntem, Cürçânî'nin eserindeki imkân delilinin beşinci yoludur.⁵⁴ Kadızâde, Devvânî'nin imkân deliline ilişkin tkririnden “Bu mücid, toplam için ya doğrudan veya kendisinden sudur eden bir aracı vasıtasıyla mücid olmaktadır. Zira bu mücid, gerek toplamın gerekse onun parçalarından hiç birinin kesinlikle var olmaması

⁵¹ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 94^{ab}.

⁵² Devvânî, *Risâle fî İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 80.

⁵³ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 95^a; krş. İbn Sînâ, *Metafizik*, nşr. ve çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 1/35.

⁵⁴ Devvânî, *Risâle fî İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 120-121; krş. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/20-21.

şeklinde toplamın yokluğunu gerektirirse müstakil mucidin varlığına nazaran imkânsız olacaktır.”⁵⁵ cümlesini nakletmekte ve bu istidlâlin mûcid illet için geçerli olmadığını belirtmektedir. Yine Devvânî'nin “Çünkü illet, kendisinden olan ma'lûlün varlığı zorunlu olmadıkça var olmayandır.” cümlesini nakleden Kadızâde'ye göre toplam (mecmu') bütün parçalarıyla birlikte mümkündür, toplamın bütünüyle veya parçalarının yokluğu mûcid illetin yokluğunun bir delili niteliğindedir. Zira mûcid illetin varlığı, mümkünler topluluğunun varlığını mümkün ve yoklunu imkânsız kılmaktadır.⁵⁶

Kadızâde, imkân delilinin üçüncü yöntemi hususunda ise Devvânî'nin eleştirisini ve Karabâğî'nin açıklamasını nakletmektedir. Bu noktada Kadızâde'nin Devvânî'nin delilin, öncüllerinin açıklanmasının yeterli olmadığı iddiasıyla Tanrı'nın varlığını kanıtlamada yetersiz kaldığı düşüncesini benimsediği görülmektedir. Nitekim Devvânî, üçüncü yöntemin öncüllerini (i) Eğer zâtı gereği zorunlu (Vâcib li-zâtihi) var olmasaydı, başkasına göre zorunlu (vâcib li-ğayrihi) var olmazdı.”; (ii) “Gerek zâtı gerekse başkası sebebiyle zorunlu var olmadığına kesinlikle hiçbir mevcut da olmaz.”⁵⁷ şeklinde zikretmekte ve bu delilin öncüllerini ikinci delildeki öncüller üzerine inşa ettiği iddiasıyla Cürçânî'yi eleştirmektedir. Bu üçüncü yöntem ile ilgili Kadızâde, Devvânî'nin eleştirilerine dair Karabâğî'nin açıklamalarını nakletmekle iktifa ettiği görülmektedir.⁵⁸

Kadızâde'nin herhangi bir başlık vermeksizin doğrudan delile ilişkin açıklamalarını yaptığı imkân delilinin dördüncü yöntemi de Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ta vaz ettiği altıncı yoldur. Esasen Kadızâde, hâşiyede “Mümkün kendi başına mevcut değildir ve mûcid de değildir. Birincisi, 'mümkün' mefhumunun mülâhazasında olduğu gibi, açıktır. İkincisine [mûcid olamayacağı] gelince, var etme (îcâd) vücûd'un fer'idir. Zira şey var olmadıkça var edemez hükmü zorunludur.”⁵⁹ şeklinde Devvânî'nin takrir ettiği dördüncü yolun “İkincisine [mûcid olamayacağı] gelince, var etme (îcâd) vücûd'un fer'idir. Zira şey var olmadıkça var edemez hükmü zorunludur.” kısmını ve Karabâğî'nin açıklamalarını nakleder. Karabâğî, kelimelerin referansla “O olması bakımından onun varlığını gerektiren Vâcib'in zâtı zorunlu olarak tam olmayı iktiza eder ve O'nun varlığı kendisine zaittir.” şeklindeki cümleyi naklederek, zâtın kendi varlığını zorunlu kılması ile diğer varlıkların varlığını zorunlu kılması arasında fark olduğunu ifade etmektedir. Zira zâtın kendi varlığını gerektirmesi varlığın (vücûd) fer'i değildir, oysa varlığın başka varlığın zâtını gerektirmesi onun fer'idir.⁶⁰ Kadızâde ise tartışmayı varlık-mahiyet ilişkisi meselesine taşıyarak, mümkün varlığın mahiyetinin, Vâcib'in mahiyeti gibi, onun o olmasını gerektirmesinin mümkün kılmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda o, bazı kelimeler

⁵⁵ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 120.

⁵⁶ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiyeye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 101^b.

⁵⁷ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 124-127. Devvânî'nin *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinde yer verdiği imkân delilinin bu üçüncü yöntemi Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ta ele aldığı beşinci yoldur. Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/22-23.

⁵⁸ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiyeye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 102^{ab}.

⁵⁹ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 131.

⁶⁰ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 44^b-45^a.

bilginlerinin mümkün varlığın o olması bakımından varlığını iktiza ettiği iddiasında bulduklarını, filozofların ise Vâcib ile mümkün varlık arasında mahiyeti itibarıyla farklılık olduğuna dikkat çektiklerini ifade etmektedir. Burada Kadızâde, herhangi bir isim vermeksizin İbn Sînâ'nın "Vâcib'in mahiyeti inniyetidir."⁶¹ görüşünü zikretmektedir. Kadızâde'ye göre bir şey eğer mümkün değilse ya zorunlu (vâcib) ya da imkânsızdır (mümteni'). Ancak zorunlu da imkânsız da illete muhtaç değildir. Dolayısıyla Kadızâde'ye göre zâtı gereği zorunlu olan (Vâcib) Tanrı'nın varlığında bir illete muhtaç olmadığı açığa çıkmış olmaktadır. Ayrıca o, Zorunlu Varlık'ın zâtı gereği bir illete muhtaç olmaması ve O'nun mahiyetinin inniyeti olduğu düşüncesinin O'nun varlığının ispatında yeterli olduğunu belirtmektedir.⁶²

(vi) Kadızâde'nin hâşiyesinde yer verdiği tartışma konularından biri de devr (kısırdöngü) ve teselsülün (zincirleme) iptaline ilişkin geliştirilen burhanlardır. Nitekim Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinin ikinci maksadında kısırdöngü ve zincirlemenin butlanına ilişkin üretilen burhân-ı tatbîk, burhân-ı tezâyüf ve burhân-ı arşîyi incelemektedir.⁶³ Ancak hâşiyenin bu kısmında Kadızâde'nin bu burhan çeşitlerinden yalnızca tatbîk burhanını tahlil ettiği görülmektedir. Kadızâde, tatbîk burhanına geçmeden önce kısırdöngünün iptalini Devvânî ve Karabâğî'den nakillerle açıklamaktadır. Devvânî, "bir şeyin kendisini öncelemesinin ve onun kendisinden sonra gelmesinin imkânsız olması" düşüncesiyle kısırdöngünün butlanını ortaya koymaktadır. Şârih Karabâğî, "Mutlak olarak illet, ma'lûlül önceler" ilkesinden hareketle Devvânî'nin kısırdöngü (devr) iptali görüşünü destekler. Ancak Kadızâde, kısırdöngüye dair açıklamalarda geçen illet ile fâil illetin kastedildiğini, fâil illetin ma'lûlülünü öncelemesi hususunda tartışma olmadığını, fakat tam illetin ma'lûlülünü öncelemesi konusunun tartışmalı olduğunu dile getirmektedir.⁶⁴

Devvânî'nin risalenin ikinci kısmında yorum ve tenkitleriyle detaylı analiz ettiği tatbîk burhanı isbât-ı vâcib literatüründe tartışılan önemli meselelerden biridir. Esasen tatbîk burhanı, İslam düşünce geleneğinde farklı meselelerin temellendirilmesinde kullanılan ve öncüllerinin kesin olduğu kabul edilen delillerden biridir.⁶⁵ Burhanın temelini Meşşâî filozoflardan Kindî'nin (ö. 252/866?) oluşturduğu, İbn Sînâ'nın standart formülüne kavuşturduğu belirtilmelidir. Şehristânî (ö. 548/1153) tarafından yeniden inşâ edilen tatbîk burhanı isbât-ı vâcib literatüründe tartışılmasının yanı sıra bazı isbât-ı vâcib risalelerine şerh ve hâşiye yazan müellifler tarafından farklı risalelerde de incelenmiştir. Mesela,

⁶¹ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 102^b; krş. İbn Sînâ, *Metafizik*, nşr. ve çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 2/91.

⁶² Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 102^b-103^a.

⁶³ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 138 vd.

⁶⁴ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 138; Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 46a; Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 103^b.

⁶⁵ Mustafa Bilal Öztürk, "Sonsuzluk Ontolojisi: Burhân-ı Tatbîk Teselsülü İptal Eder mi? (Sadruşşerîa'nın Katkıları Çerçevesinde)", *Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol vd., (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 1/376.

Mehmed Emin Üsküdârî (ö. 1149/1736), tatbîk burhanını *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*⁶⁶ hâşiyesinde yer vermekle birlikte, *Şerhu'l-Berâhîni'l-hamse* adlı risalesinde de meşhur burhanlar arasında zikretmektedir.⁶⁷

Devvânî, tatbîk burhanı ile ilgili kelimelerin bilgileri ve filozofların farklı yorumları olduğunu ifade etmekle birlikte, onların tatbîkin düzenli ve aynı zaman diliminde dış dünyada var olan şeylere uygulanabilirliği hususunda hemfikir olduklarını belirtmektedir.⁶⁸ Nitekim tatbîk burhanını formüle eden İbn Sînâ ve Behmenyâr b. Merzûbân (ö. 458/1066) gibi düşünürler, burhanın uygulanabilirliği hususunda zincirin halkaları olan varlıkların, dış dünyada mevcut, düzenli (tertip/müretteb) ve aynı zaman diliminde (müctemî'a) var olmaları şartının olması gerektiğini savunmuşlardır.⁶⁹

Tatbîk burhanı, "Farazî olarak düşünülen iki ma'lûl zincirini çakıştırma"⁷⁰ anlamına gelmekte ve isbât-ı vâcib şerh ve hâşiye literatüründe Cürçânî'den referansla şu şekilde takrir edilmektedir:

"Feleklerin hareketleri gibi varlıkta peş peşe gelen şeylerde ve ister illetler ve ma'lûller gibi aralarında doğal bir sıralama bulunsun ister boyutlar gibi vaz'î bir sıralama bulunsun isterse de ayırık nâtik nefisler gibi hiçbir şekilde sıralanma bulunmasın bir araya gelen şeylerde geçerli olması nedeniyle teselsülün iptalinde dayanak adı verilir. Yine bu delil, illetin ma'lûlle birlikte oluşunun açıklanmasına dayalı değildir. Bu nedenle bu şeylerin hepsinin sonluluğuna bu delille istidlâl edilir."⁷¹

Şârih Karabâğî'nin şerhinde Cürçânî'den nakille vermiş olduğu tatbîk burhanının bu takriri, genel olarak bu şerhe hâşiye yazan müellifler tarafından dikkate alınmış ve Devvânî'nin itirazları ile birlikte tartışılmıştır. Benzer şekilde Kadızâde de Devvânî'nin "Sayıların mertebeleri ile nakzedilmesine gelince, sayıların sırf vehmî olduğu gerekçesiyle itiraz ettiler"⁷² cümlesini ve bu cümle ile ilgili Karabâğî'nin açıklamalarını naklederek, tartışmayı Tanrı'nın ilmi meselesine taşır. Esasen Devvânî, tatbîkin günlük olaylarda ve nâtik nefislerde uygulanabileceğini, fakat sayıların vehmî olarak kabulünden dolayı onlarda tatbîkin uygulanamadığını ifade etmektedir.⁷³ Şârih Karabâğî ise sayıların ayrıntılı olarak insan aklıyla kuşatılamayacağını, bu sebeple sayılarda tatbîkin uygulanamadığını belirtmektedir. Ancak ona göre sayıların ve onun gibi bütün her şeyin ayrıntılarıyla birlikte

⁶⁶ Mehmed Emin Üsküdârî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Emir Hoca, 272), 127^b-14^b.

⁶⁷ M. Necmeddin Beşikci, "Mehmed Emin Üsküdârî'nin Şerhu'l-Berâhîni'l-hamse Adlı Risalesinin Tahlil ve Tahkiki", *Nazariyat*, 2022, 8/1, 117-118.

⁶⁸ Mehmet Fatih Arslan, "Mâzideki Âtiden Âtideki Mâziye: İlliyyet Kavramı Çerçevesinde Celâleddîn Devvânî'nin Zorunlu Varlığı İspatta Kullandığı Yöntemler", *İsbât-ı Vâcib Tartışmaları*, (ed. Hatice Toksöz), Ankara: Fecr Yayınları, 2022, 182.

⁶⁹ Behmenyâr b. Merzûbân, *et-Tahsil*, nşr. Murtaşâ Mutahhari, (Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1996), 557; Beşikci, "Mehmed Emin Üsküdârî'nin Şerhu'l-Berâhîni'l-hamse Adlı Risalesinin Tahlil ve Tahkiki", 119.

⁷⁰ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 54.

⁷¹ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/900-903; krş. Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 46^a.

⁷² Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 141.

⁷³ Devvânî, *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 140.

Meleü'l-'Alâ' da olması gerekir. Zira bu gibi şeylerin O'nda olmaması, O'nda eksikliğin varlığı sonucunu doğurur.⁷⁴ Nitekim Kadızâde de Karabâğî'nin düşüncesini destekleyerek, bütün mevcutların ayrıntılı bir şekilde Tanrı'nın ilminde mevcut olmaması O'nda eksikliğin varlığını gösterir. Oysa Tanrı mutlak yetkindir ve bütün eşya O'nun ilminde mevcuttur. Esasen Kadızâde, tatbîk burhanının ilâhi ilimde mevcut olanlara uygulanabilirliğini müteahhir kelimcülerin, bilhassa Devvânî'nin gündeme getirdiğine işaret etmektedir. Keza ona göre filozoflar, Tanrı'nın bütün cüz'ileri bildiği görüşündedirler. Zira Tanrı'nın cüz'ileri bilmemesi, O'nun mümkün varlıkları bilmediği manasına gelir ki, O bundan yücedir. Kadızâde, Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde* adlı eserinde Tanrı'nın icmâlî ilmini açıkladığını belirterek, onun mezkûr eserindeki görüşlerini aynı şekilde nakletmektedir.⁷⁵ Dolayısıyla Kadızâde'nin de dikkat çektiği gibi, Devvânî tatbîk burhanına ilişkin tartışmayı ilâhi ilmin kapsamına giren ma'lûmata uygulanabilirliğini tartışmaktadır. Konuyu *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adûdiyye* adlı eserinde detaylı olarak tahlil eden Devvânî, filozofların tatbîk şartlarından biri olan tertibin nesne alanında her zaman gerçekleşmediğini, bu nedenle belirli bir düzen içinde olmayan bireylerde ayrıntılı olarak tatbikin uygulanmadığını ifade etmektedir. Ayrıca icmâlî tatbikin uygulanması hususunda da insanî akıl yetersiz kalmaktadır. Burada Devvânî, Tanrı'nın ilminin sonsuz, ilâhi ilimdeki ilmî suretlerin de basit ve icmâlî formda olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle ilâhî ilimdeki bir ve icmâlî formdaki ilmî suretlere tatbikin uygulanması mümkün gözükmemektedir. Bu ilmî suretlerin dış dünyadaki varlıkları dikkate alınır da sonlu olacaklarından dolayı tatbikin uygulanması mümkün değildir.⁷⁶ Devvânî'nin tatbîk burhanına ilişkin serdettiği bu yorumları, Osmanlı bilginleri, bilhassa 18. yüzyılın önde gelen düşünürlerinin bazılarının benimsenirken bazıları tarafından da eleştirilmiştir.⁷⁷

Kadızâde'nin dikkat çektiği burhanlardan biri de burhân-ı tezâyüftür. Ancak o, tezâyüf delilini Devvânî'nin eserindeki sıralamayı dikkate almaksızın, illet-ma'lûl ilişkisini tartıştığı kısımda ele almaktadır. Bu bağlamda Kadızâde, tezâyüf delilini "iki illet silsilesinde her bir illetin karşısından bir illet olması gerekir" şeklinde tarif etmektedir. Söz konusu silsilede her bir varlık, hem illet hem de ma'lûl konumundadır. Son ma'lûl dışında her iki silsiledeki varlık sayısı birbirine eşittir. Ancak son ma'lûl herhangi bir varlığın illeti olmadığı için onun karşısından herhangi bir varlık yoktur. Bu sebeple de silsiledeki ma'lûllük sayısı, illetlik sayısından bir fazla durumdadır. Kadızâde, tezâyüf burhanına Devvânî gibi, babalık-oğulluk örneğini verir.⁷⁸

⁷⁴ Karabâğî, *Şerhu İsbâti'l-vâcib*, 46^a.

⁷⁵ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 103^b-104^a; krş. Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde*, 148.

⁷⁶ Devvânî, *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adûdiyye*, 14-16.

⁷⁷ Devvânî'nin tatbîk burhanının uygulanıp uygulanamayacağı ile ilgili görüşleri, özellikle 18. yüzyılın önde gelen bilgini Gelenbevi'nin yorum ve katkılarıyla tartışmaya dair literatürde oldukça önemlidir. Bk. Beşikci, "Mehmed Emin Üsküdarî'nin *Şerhu'l-Berâhîni'l-hamse* Adlı Risalesinin Tahlil ve Tahkiki", 125-126.

⁷⁸ Kadızâde el-Kerehrûdî, *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*, 99^a.

Görüldüğü üzere Kadızâde, Muhyiddîn el-Karabâğî'nin şerhine yazdığı hâşiyede Devvânî'nin risalesinde tartıştığı hemen hemen bütün meselelere ilişkin yorum ve katkı sağlamaktadır. Bu sebeple hâşiye, bir taraftan isbât-ı vacip literatürünün önemli bir halkası niteliğini taşıırken; diğer taraftan tartışılan konu ve terminolojinin sonraki dönemlere aktarılmasına imkân vererek kayda değer bir etkiye sahiptir.

Sonuç

Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Devvânî'nin *Risâle fî İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserine yazılan şerh ve hâşiye literatürünün önemli bir halkası da Kadızâde el-Kerehrûdî'nin telif ettiği *Haşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib li'd-Devvânî* adlı metindir. Biobibliyografik kaynaklarda müellif hakkında sınırlı bilgi vardır. Bununla birlikte Kadızâde, döneminde ilmî yetkinliği açısından müdekkik bir âlim olarak bilinmekte olup ve farklı eserlere yazdığı hâşiyeleriyle de meşhurdur.

Kadızâde el-Kerehrûdî'nin Muhyiddîn el-Karabâğî'nin *Şerhu İsbâti'l-vâcib* adlı şerhi üzerine yazdığı *Haşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib* adlı hâşiyesinin Yazma Eser Kütüphanelerinde birçok nüshası mevcuttur. Müellif, hâşiyede genel olarak Devvânî'nin risalesinde tartıştığı meselelere dair önemli yorumlar yapmaktadır. Kadızâde, hâşiyede referanslarıyla metni açıklama ile meseleyi derinleştirme şeklinde bir yöntem izlemiştir. Devvânî ve Karabâğî'nin kullandığı terminolojiyi benimsediği görülen Kadızâde, hâşiyede imkân delilinin dört yöntemi ile kısırdöngü (devr) ve zincirlemenin (teselsül) iptalini içeren tatbîk ve tezâyüf delilini analiz etmektedir. Müellif, "Her mümkün varlığının bir illeti vardır" şeklindeki öncül ile imkân delilinin birinci yöntemini vâcib, mümkün, vücûd, adem, mahiyet, mecmû', illet, ma'lûl, tam illet, fâil illet, müstakil fâil illet, devr ve teselsül gibi kavramlarla tahlil etmektedir. Ayrıca Kadızâde'nin tatbîk burhanını Devvânî'nin diğer eserlerini referansla incelemesi hâşiyenin ilgili literatürdeki önemine işaret etmektedir. Nitekim müellifin hâşiyesindeki kavram tercihleri, meselelere dair yorum ve katkıları göz önüne alındığında ve ayrıca sonraki dönemde yazılan birçok isbât-ı vâcib hâşiyesinde Kadızâde'ye yapılan atflar dikkate alındığında ismi mezkûr hâşiyenin İslam düşünce geleneğinin süreklilik ve özgünlüğüne önemli katkılar sağladığı söylenmelidir.

Kaynakça

- Altaş, Eşref. "XVIII. Yüzyıl Eczâü'l-Kaziyye Risaleleri ve Darendeli Mehmed Efendi'nin Risâle Fî't-Tefrika Beyne Mezhebi'l-Müteahhirîn ve'l-Kudemâ Fî'l-Kaziyye ve't-Tasdik İsimli Eseri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2010. 38 (1), 25-46.
- Arıcı, Mustakim. "Osmanlı'da Kelam ve Felsefe Müfredatları Üzerine Bir Modelleme: Cârullah Efendi Koleksiyonu Örneği". *Osmanlı Kitap Kültürü*. ed. Berat Açıl. İstanbul: İlem Yayınları, 2020, 361-412.

- Arslan, Mehmet Fatih. "Mâzideki Âtîden Âtîdeki Mâziye: İlliyet Kavramı Çerçevesinde Celâleddîn Devvânî'nin Zorunlu Varlığı İspatta Kullandığı Yöntemler". 149-205. *İsbât-ı Vâcib Tartışmaları*. (ed. Hatice Toksöz). Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Behmenyâr b. Merzûbân. *et-Tahsîl*. nşr. Murtazâ Mutahhari. Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1996.
- Beşikci, M. Necmeddin. "Mehmed Emin Üsküdârî'nin Şerhu'l-Berâhîni'l-hamse Adlı Risalesinin Tahlil ve Tahkiki". *Nazariyat*. 2022. 8/1, 95-154.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkif*. nşr. ve çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*. nşr. Abdülazîm ed-Dîb. Devha: Câmîatu Katar, 1399/1978.
- Devvânî, Celâleddin. *Celâl: Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*. İstanbul: Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1290.
- Devvânî, Celâleddin. *er-Risâle fî isbâtî'l-vâcibi'l-kadîme*. *Selâsu Resâil* içinde. nşr. Muhammed Ekrem Ebû Gûş. Amman: Dârü'n-Nuri'l-Mübin, 2013/1434.
- Devvânî, Celâleddin. *Risâletü İsbâtî'l-vâcibi'l-cedîde*. *Seb'u Resâil*. 117-170. nşr. Seyyid Ahmed Tevîserkânî. Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002.
- Hansârî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Musevî. *Ravzatü'l-Cennât fî Ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*. Cilt I. nşr. Esedullah İsmailiyyan. Tahran; Kum: Mektebetü İsmailiyyan, 1390.
- İbn Rüşd. *Faslu'l-Makâl*. nşr. ve çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- İbn Sînâ. *Metafizik*. Cilt 1. nşr. ve çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- İbn Sînâ. *Metafizik*. nşr. ve çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Kadızâde el-Kerehrûdî. *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâtî'l-vâcib*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1367, 1041/1631, 90^b-104^a.
- Kadızâde el-Kerehrûdî. *Risâle fî Tarîhi Dînî*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Elyazmaları Enstitüsü, 8201.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlanmaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Karabâğî, Muhyiddîn. *Şerhu'r-Risâle fî İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1367, 1041/1631.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn*. Tahran: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1967.

- Mirzâcân Habibullah b. Abdullah ed-Dihlevî eş-Şîrâzî. *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti İsbâti'l-vâcib li'l-Karabâğî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, 2099, 990/1582, 93^a-169^b.
- Molla Haydar b. Ahmed el-Kürdî el-Hüseyinabâdî. *Hâşiyetü'l-Hâşiye 'alâ Şerhi Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, Kayseri: Kayseri Raşid Efendi, 461.
- Öztürk, Mustafa Bilal. "Sonsuzluk Ontolojisi: Burhân-ı Tatbik Teselsülü İptal Eder mi? (Sadrüşşerîa'nın Katkıları Çerçevesinde". *Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*. ed. Murat Demirkol vd., Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020, 1/371-387.
- Öztürk, Mustafa Bilal. *Akkirmânî'nin Mesâil-i Kelâmîyye Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir: 2014.
- Râzî, Kutbüddin. *el-İlâhiyyât mine'l-Muhâkemât beyne Şerhi'l-İşârât*. nşr. Muhammed Mecid Hadizâde. Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002/1381.
- Saçaklızâde, Mehmed Efendi. *Tertîbü'l-ulûm*. çev. Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2009.
- Said Nefîsî. *Târîh-i Nazm-i Nesr der İrân u der Zebân-ı Fârisî*, Cilt I, Tahran: Kitabfuruş-i Furugi, 1344.
- Şîrâzî, Hoca Cemâleddîn Mahmut. *Hâşiye 'alâ İsbâti'l-vâcib*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Koleksiyonu, 561, 112^a-133^a.
- Toksöz, Hatice. "Celâleddin ed-Devvânî'nin XVIII. Yüzyıldaki İzdüşümü: Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî'nin *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib* Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2022. 48 (Haziran 2022/1), 4-38.
- Toksöz, Hatice. "Devvânî Şârihi Muhyiddîn Muhammed el-Karabâğî'nin Şerhu İsbâti'l-Vâcib Adlı Eserinin Serencamı". *İslami Araştırmalar Dergisi*. 2022. 33/3. 843-864.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Üsküdârî, Mehmed Emin. *Hâşiye 'alâ Risâleti İsbâti'l-vâcib*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Emir Hoca, 272.

